
70 - РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ НАД НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ ТА ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94(477)092

ТРОФИМОВИЧ В.В.

ТКАЧУК П.П.

НАЙБІЛЬША НАРОДНА ТРАГЕДІЯ І НАЙВЕЛИЧНИШИЙ ПОДВИГ В ІМ'Я МАЙБУТНЬОГО

У статті висвітлюються замовчувані раніше трагічні і героїчні сторінки української історії 1941–1945 рр., пов'язані з жертвами відступів, поразок, оборонних і наступальних боїв Червоної Армії, евакуації, полону, мобілізацій, злочинів сталінського режиму.

Ключові слова: війна, жертва, оборона, відступ, евакуація, полон, військова мобілізація, злочини, перемога.

Постановка проблеми та її актуальність. Друга світова війна була найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії людства. Особливо великих втрат і збитків зазнала Україна, через територію якої війна з жорстокими битвами прокотилася двічі. Майже через 70 років після її закінчення проти України розв'язана ще одна – «гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу, що ведеться цинічно, без оголошення, але від того вона не менш масштабна і жорстока. «Заради ідеологічного обґрунтування своїх агресивних дій, – зазначили відомі українські історики В. Грицюк і О. Лисенко, – керівництво Російської Федерації

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович В.В., Ткачук П.П., 2015

послугується історичними міфологемами, заперечується значення участі українського народу в досягненні перемоги над нацистсько-фашистським блоком держав Осі. Ця обставина ще більш актуалізує дослідження історії Другої світової війни, значення «українського чинника» в найбільшому збройному протистоянні світових держав» [8, с. 4].

Правдива історія про Другу світову війну та її складову – німецько-радянську – постійно наштовхується на «дружню відсіч» поборників славного минулого Радянського Союзу. Насамперед це стосується Росії, де процес «непарадного» розуміння війни поступово загальмувався, де міф про «Велику Вітчизняну» вважають останньою барикадою і трактують як один з ефективних засобів консолідації нації. Розпочалася «повзуча», а потім відверта героїзація комуністичного минулого, апологетика «вождя народів», радянської спецслужби, «художній свист» про «романтику» війни [30, с. 15; 56, с. 18]. Так і просяться сюди пророчі слова Олександра Довженка, який писав у своєму «Щоденнику», що «правда про народ і його лихо ... нікому не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика» [16, с. 226]. І далі: «Я був учора на параді Перемоги на Красній Площі (24 червня 1945 р. – *Авт.*). Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту й грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані, ніби між іншим, дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалилися в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття» [16, с. 275–276].

Аналіз попередніх досліджень. Окремі аспекти зазначеної теми знайшли відображення, насамперед, у працях В. Вятровича, В. Гриневича, М. Коваля, В. Короля, О. Лисенка, С. Махуна, Ю. Соболева, Б. Соколова, Ю. Шаповала. Спираючись на їхній науковий доробок, на публікації інших дослідників, а також на джерела, автори поставили за *мету* висвітлити деякі маловідомі, трагічні, вкриті ідеологічним пилом сторінки воєнних випробувань українського народу.

Виклад основного матеріалу. Перекручення правди про події війни почалося одразу після нацистської навали (на цей час «миролюбний і нейтральний» Радянський Союз уже майже два роки брав участь у Другій світовій війні, причому як країна-агресор). Уже в промові 3 липня 1941 р. Й. Сталін твердив, що «кращі дивізії ворога і кращі частини його авіації уже розбиті і знайшли собі могили на полях битв...» [4, с. 29]. А виступаючи 6 листопада цього ж року з доповіддю з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції, він зазначив, що за чотири місяці війни СРСР втратив убитими – 350 тис., зниклих безвісти 378 тис., пораненими – 1 млн 20 тис. осіб. «За цей же період, – продовжував кремлівський очільник, – ворог утратив убитими, пораненими і полоненими понад чотири з половиною мільйонів осіб. Не може бути сумніву, що внаслідок 4-х місяців війни Німеччина, людські резерви якої вже вичерпуються, виявилася значно більше ослабленою, ніж Радянський Союз, резерви якого тільки тепер розгортаються в повному об'ємі» [4, с. 37–38].

На жаль, усе було навпаки. Так, згідно з підрахунками сучасних дослідників, лише до 6 липня 1941 року війська Південно-Західного фронту, який розгорнули на базі Київського особливого воєнного округу, втратили до 140 тис. – дезертирами, 66 тис. – пораненими і 25 тис. – убитими. По всьому німецько-радянському фронту за цей час вермахт розгромив 100 радянських дивізій. У прикордонних боях Червона Армія втратила 850 тис. бійців (85 тис. – убитими, 260 тис. – пораненими і хворими, 515 тис. – полоненими і дезертирами). При цьому вермахт втратив 92 тис. убитими, пораненими і полоненими. Радянські війська втратили понад 11 тис. 700 танків (німці – 503), 6 тис. 293 літаки (німці – 807), понад 20 тис. гармат і мінометів (німці – 1806) [39, с. 120–121]. Підкреслимо, що у багатьох випадках червоноармійці чинили шалений спротив агресору. Це визнавали навіть гітлерівці. Зокрема, 24 червня начальник Генштабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гольдер записав у своєму щоденнику: «Слід зазначити завзятість окремих російських з'єднань у бою. Мали місце випадки, коли гарнізони дотів підривали себе разом з дотами, не бажаючи

здаватись у полон» [7, с. 37]. Водночас через загальний хаос червоноармійці неодноразово просто розбігалися полями і лісами, кидаючи бойову техніку. Саме хаос і паніка, які охопили гігантську армію, були основними причинами німецьких перемог у перші тижні війни [39, с. 118]. Причому з боку СРСР у горнило битв, часто у бездумні контратаки, в 1941 р. кидалися нові і нові військові з'єднання, знищувалися кадрові корпуси та армії. Кількість полонених, захоплених агресором, перевищувала всі мислимі рамки. Тільки у тому році гітлерівці взяли у полон 3,3 млн радянських солдатів і офіцерів (у тому числі 63 генерали!). Але знову і знову на фронтах з'являлися багато сотень тисяч воїнів із поспіхом сформованих підрозділів або перекинутих із Сибіру та Далекого Сходу дивізій [31, с. 15].

Попереду, як зауважив С. Махун, очікували гіркі, принизливі поразки і блискучі, переломні перемоги під Сталінградом та на Курській дузі, але виграш часу ціною загибелі всього Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. дозволив урятувати Москву напередодні дуже суворой зими 1941–42 рр., зміцнити становище Червоної Армії на московському напрямі і значною мірою зірвати розрахунки німецького командування на завершення війни до настання зими [31, с. 15].

Заслугове на увагу ще одна принципова тема – ставлення командирів до солдатського життя. На думку Ю. Шаповала, чимало слів витрачено для описання того, що називають «солдатським героїзмом». Проте ніхто ще не наважився сказати на повний голос про ціну перемог. Проте, що солдатське життя нічого не варте і взагалі не бралось до уваги.

Наприклад, взяття Києва у листопаді 1943 року було класичною сталінською примхою: він постановив оволодіти містом до річниці того, що називали «Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Заради цього під час штурму столиці поклали голови 417 тис. радянських вояків [24, с. 22; 57, с. 18]. З кожних п'яти учасників форсування Дніпра лише один потрапив на протилежний берег. У батальйоні, який висадився на островах Козачий і Ольшинський, з 800 бійців залишилися живими п'ятеро. Саме на Дніпрі

середньодобові втрати стали найвищими у Другій світовій війні – 27 300 радянських воїнів [12, с. 90; 24, с. 19; 25, с. 20]. Не дивно, що дані про військові втрати тривалий час були утаємничені або применшені, оскільки вони ставили під сумнів репутацію багатьох воєначальників у різних воєнних операціях, свідчили про їх некомпетентність, жорстокість і безжальність. «Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!», – записав 27 червня 1942 р. О. Довженко у «Щоденнику» під час перебування на Південно-Західному фронті [16, с. 190].

Як зауважив М. Коваль, чимало генералів, аби виглядати в очах вождя несхибними і твердими сталінцями, бездумно виконували всі його настанови, часто збільшуючи й без того незмірні людські жертви. Генерал армії М.Г. Лященко визнавав: «Справді, у тій війні було багато смертей, нічим невинуватих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну» [21, с. 12; 51, с. 146]. Подібну думку висловив і маршал К. Рокосовський: «Щоб виростити й виховати молоду людину, потрібно 18 років, а занапастити її можна через дурість командира за одну мить» [Цит. за: 24, с. 21].

Підтвердженням вищезазначеного «пророцтва» О. Довженка стали вражаючі факти, почерпнуті зі спогадів офіцера з особливих доручень командувача 1-го Українського фронту генерала армії М. Ватутіна Ю. Коваленка про вересневу (1943 р.) нараду в с. Требухові з приводу обговорення проблеми форсування Дніпра і визволення Києва. Коли було піднято питання про озброєння й обмундирування 300 тис. вояків, мобілізованих польовими військкоматами, маршал Г. Жуков безапеляційно заявив: «В чому прийшли, в тому й воювати будуть». І далі: «Навіщо ми, друзі, тут голови морочимо. На якого хріна обмундирувати і озброювати цих хохлів. Всі вони зрадники! Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше до Сибіру після війни засилати доведеться». «Так це ж не війна, а геноцид народу», – вирвалося у К. Рокосовського [Цит. за: 25, с. 22; 37, с. 5].

На цій же нараді заступник М. Ватутіна по тилу генерал Кулешов проінформував, що на складах ледве

вдалося нашкодити 100 тисяч трьохлінійок на 300 тисяч мобілізованих. «Не обмундированих, не навчених військовій справі, з однією гвинтівкою на трьох («оружие добудете у врага») погнали «заградотряды» українських чоловіків у води Дніпра та під кулі німців «искупать вину перед Родиной»... З 22 вересня по 25 жовтня 1943 р. 250 тисяч їх потонуло у холодній воді ... Тіла загиблих навіть перекривали русло річки» [25, с. 22; 37, с. 5]. Течією Дніпра трупи доносило аж до Туреччини.

Оскільки Г. Жуков був представником Ставки у військах, якими командував М. Ватутін, саме він є одним із основних винуватців колосальних втрат під час битви за Дніпро, то наведемо для його характеристики як полководця кілька прикладів. Саме він протягом війни наказував розмінювати ворожі мінні поля наступним чином: «Коли ми наштовхувалися на мінне поле, – ділився досвідом маршал під час зустрічі з командувачем військами союзників Д. Ейзенхауером у 1945 р., – то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнали від протипіхотних мін, ми вважаємо рівними тільки тим, яких зазнавали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б німці замість мінних полів вирішили захищати цю ділянку сильним військовим з'єднанням. Проте атакуюча піхота не підривала мін протитанкових. І після того, як вона проникала в глибину мінного поля й створювала плацдарм, підходили сапери й робили проходи, через які може пройти наша бойова техніка». Американський генерал був шокований: «Я уявив яскраву картину того, що б трапилося з першим-ліпшим американським або британським командувачем, якщо б він наслідував подібну тактику» [Цит. за: 19, с. 86-87; 24, с. 21].

Саме Г. Жуков примудрився, наприклад, у самому кінці війни, під час битви за Берлін, тільки за один, найперший її день – 17 квітня 1945 р., штурмуючи Зеєловські висоти, загубити 100 тис. воїнів, в основному українців весняного призову 1945 р. [24, с. 21]. Не випадково Маршал Радянського Союзу А. Єременко свого часу зауважив: «Варто сказати, що жуковське оперативне мистецтво – це перевага в силах у 5-6 разів, інакше він не буде братися за справу, він не

вміє воювати не кількістю і на крові будує свою кар'єру» [Цит. за: 49, с. 38]. Досі не підраховано, скількох сотень тисяч життів радянських солдатів коштувало суперництво маршалів Г. Жукова і І. Конєва за право першим доповісти Й. Сталіну про взяття Берліна [50, с. 15].

Протягом тривалого часу в СРСР було накладено табу на висвітлення трагічної ситуації 1941 р., пов'язаної із прорахунками військового і політичного керівництва, відступом і поразками, ганебною втечею владних структур, провалом залишених для роботи проти німців підпільників. Було заборонено, як зауважив Ю. Шаповал, торкатися теми полону, хоча в ньому опинилося понад 5 млн радянських військовослужбовців, більшість з яких потрапляли туди пораненими або вичерпавши всі засоби боротьби. «Можна було писати про негуманне ставлення до них з боку гітлерівців, але не можна було говорити про нелюдське і принизливе ставлення до них власної держави. Ні Женевської конвенції 1929 р., ні Гаазької конвенції і Декларації 1907 р. про закони і звичаї сухопутної війни СРСР не визнав. Відмова Москви від їх підписання дозволила нацистам використати цей факт і залишити радянських військовополонених без усякого захисту і контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій, що допомагали полоненим західних країн» [57, с. 18]. Як свідчать опубліковані останнім часом німецькі документи, з 5,7 млн радянських військовополонених від 2,53 до 3,3 млн загинули в нацистському полоні, ставши за числом жертв другою після євреїв групою, яка підпадала під систематичне знищення з боку націонал-соціалізму. На окупованих землях України загинуло близько 1,8 млн полонених [23, с. 251; 55, с. 199].

І цифри для порівняння: у цій самій Німеччині за всі роки війни перебувало понад 235 тис. англійських і американських військовополонених, з яких померло лише 8 348 осіб [57, с. 18].

Звільнені з полону червоноармійці проходили ретельну перевірку у фільтраційних таборах, частина з них поверталася на фронт, а решта – до ГУЛАГу. Так, із 1 млн 836 тис. 562 полонених, які вижили і повернулися на Батьківщину, 233 тис. 400 осіб були засуджені й відбували покарання в

таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали у т.зв. трудових батальйонах [27, с. 340].

Характерно, що деякі радянські полонені, які втекли з німецьких таборів, боролися зі зброєю в руках проти нацистських окупантів у Франції та Італії. Багато з них були нагороджені вищими орденами цих країн, в тому числі особисто Ш. де Голем. А після повернення до СРСР їх на довгі роки відправили до ГУЛАГу. І коли в середині шестидесятих років популярний тоді «Военно-исторический журнал» надрукував статтю про цих учасників Руху Опору, то який гнів обрушився на нього за «прославление предателей Родины». Причому критики з ЦК КПРС посилалися на наказ Сталіна розглядати всіх радянських військово-службовців, котрі попали у полон до німців, зрадниками [14, с. 169]. У зв'язку з цим Г. Жуков писав: «Що ж, вони були іншими людьми, ніж ті, котрі потім увійшли до Берліна? Були з іншого тіста, гірші, боягузливіші? Як можна вимагати презирства до всіх, хто потрапив до полону в результаті усіх катастроф, що спіткали нас на початку війни» [17, с. 90].

Після нападу Німеччини на СРСР Раднарком і ЦК ВКП(б) зобов'язали партійні і радянські організації прифронтових областей знищувати «усе цінне майно... яке не може бути вивезене...». Тобто від них вимагалось створити зону «випаленої землі». Однак і це виявилось лише напівправдою, оскільки в Радянському Союзі дозволялося згадувати про те, що агресору нічого не залишали, і не можна було згадувати про злочини більшовицького режиму, скоєні при виконанні і перевиконанні (а як же інакше за тоталітаризму?!) сталінської політики «випаленої землі», коли комуністична влада тікала на схід [56, с. 243]. Так, не німецька, а радянська влада при евакуації в Запоріжжі висадила в повітря Дніпрогес. І все б нічого, але про це «забули» попередити і цивільне населення, і знизу розташовані військові частини. Пополудні 17 серпня 1941 р., коли гітлерівські війська все ще перебували під Кривим Рогом – за 120 км звідти (а зайняли місто і Дніпрогес лише 4 жовтня), без попередження середину греблі висадили в повітря – через неї ринув нестримний потік, який знищував усіх і все на своєму шляху. За спогадами очевидців, військові

транспорту й люди, що тоді рухалися по греблі, загинули. Майже 30-метрова лавина води покотилася Дніпровською поймою, заливаючи все на своєму шляху. Всю нижню частину Запоріжжя з величезними запасами різних товарів, військових матеріалів, десятками тисяч тонн харчових продуктів та іншого за якусь годину було зметено. Десятки суден разом із їхніми командами загинуло в тому жахливому потоці. По Дніпровських плавнях на десятки кілометрів до Нікополя й далі стояли на позиціях військові частини. Величезний потік налетів несподівано. За деякими даними, загинуло 20 тисяч червоноармійців [41, с. 52].

До Кривого Рогу і Запоріжжя після евакуації промислових машин надійшов наказ підірвати самі заводи, який подекуди виконували без попередження. Так, головний запорізький хлібозавод вибухнув без будь-якого попередження, викликавши загибель понад 300 його робітників: і чоловіків, і жінок. Розташовані неподалік великі хлібні крамниці вибухнули в той же час, а їх уламки вбили сотні людей у чергах, які чекали на одержання хліба [2, с. 33; 56, с. 243–244]. Характерно, що коли на допиті німецький комендант запитав одного з партійних керівників, котрий в останні хвилини виїжджав з міста і потрапив в руки загарбників, навіщо вони знищили потрібний для місцевого населення хлібний завод, той відповів: «Я діяв відповідно до наказу товариша Сталіна...». «Але навіщо разом із заводом ви знищили кілька сот людей? Ви ж мали ще час попередити цих людей та робітників?», – запитав комендант. «Це не наші люди. Советські громадяни всі пішли на Схід. Ті ж, що залишилися тут, чекали вашого приходу. Отже, це ваші люди», – відповів він [41, с. 51].

В Одесі при відступі радянські війська затопили приморські квартали разом з жителями, а поранених червоноармійців скинули в море разом з санітарними машинами. З першої столиці УРСР вивезли сотні представників інтелігенції для того, щоб їх спалити в закритому будинку. В Умані живими замурували людей в льоху [56, с. 244].

У ті ж дні важливою проблемою органів НКВС у західних областях УРСР були в'язні тюрем. Тільки у тюрмах Львова їх було загалом 5 145 осіб. 23 червня нарком Л. Берія

наказав негайно евакуювати всіх на схід. У зв'язку з відсутністю необхідного транспорту та наближенням фронту прибулі з Києва заступники наркомів Т. Строкач (НКВС) та І. Ткаченко (НКДБ) евакуацію відмінили й за згодою Москви наказали кримінальних злочинців звільнити, а політв'язнів розстріляти [20, с. 201–202]. (Це той самий Т. Строкач, який в 1942 р. очолить Український штаб партизанського руху і буде закликати до всенародної боротьби в тилу ворога, в тому числі родичів і близьких тих в'язнів, яких наказав розстріляти, а після війни напише книгу «Наш позивний – «Свобода»). Поблизу с. Лядське Дрогобицької обл. понад 500 в'язнів були кинуті в 36-метрову соляну шахту. Лише в Західній Україні на початку війни знищили понад 20 тис. в'язнів. І дуже часто вони були не розстріляні, а саме замучені з середньовічною жорстокістю. Аналогічна картина знищення політичних в'язнів спостерігалась у всіх регіонах України. А у них залишилися сім'ї, діти. Чи будуть чекати ці люди Червону Армію? Чи захочуть вони, щоби радянська влада знову повернулася на їх землю? І закидала тілами вже наступну шахту. Відповідь очевидна [35, с. 15].

Жодної критики не витримує міфологема про «морально-політичну єдність радянського народу». Радянське суспільство, на думку Ю. Шаповала, було стероризованим і роз'єднаним, а відтак значна його частина чекала на прихід німців з надією на позбавлення від сталінського режиму. На початку війни сільське населення УРСР мало надію на визволення від більшовиків не лише в Галичині (цього, як правило, не заперечують), а й на Київщині. Згідно зі спогадами тогочасного третього секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка, абсолютна більшість цивільного населення в Україні не бажала продовжувати війну проти агресорів, а намагалася різними засобами прилаштуватися до окупаційного режиму. Адже вона пам'ятала руйнівну силу репресій, кривавих сталінських чисток напередодні війни. Злочини більшовицького режиму, масовий терор, вражаюча кількість невинних жертв, масштабні соціальні експерименти – колективізація, розкуркулення, голодомори – призвели до того, що в кожній родині були ображені на радянську владу і вороже до неї налаштовані. І самі події

воєнного лихоліття лише примножили число цих ображених, оскільки каральні органи продемонстрували усю свою нелюдську сутність [35, с. 15]. На думку О. Лисенка, масові дефетизм і дезерція, антирадянські висловлювання, сприяння нацистським спецслужбам у виявленні і затриманні «ворогів Райху» (комуністів, комсомольців, відповідальних радянських і господарських працівників, комісарів, громадських активістів, євреїв), колаборація, добровільний виїзд на роботи до Німеччини стали реальними результатами «тестування» населення окупованих територій на лояльність до сталінської системи [28, с. 27]. «Події після 22 червня поставили під сумнів власне «вітчизняність» війни, легендарний ентузіазм і монолітність цивільного населення у справі оборони «социалистического отечества», виявили глибинний розкол суспільства: хтось воював у Червоній Армії, хтось був антикомуністом і боровся проти сталінців, а хтось просто виживав і пристосовувався» [56, с. 245].

Як слушно зауважив В. В'ятрович, чинником, що визначав місце і роль українців у війні, стала відсутність у них власної держави. Україну та українців всі її учасники розглядали виключно як ресурс (людський, моральний, політичний), який можна використовувати у протистоянні. Внаслідок цього територія України стала однією з головних арен світової бойні, а її жителі – вояками практично всіх армій, які пройшли через неї: вже з вересня 1939 р. вони воювали в лавах Війська Польського, Червоної Армії, так званого легіону Сушка у складі вермахту. Пізніше до цього переліку додалися нові українські формування в німецьких збройних силах (батальйон «Нахтігаль» та «Роланд», а згодом Ваффен СС дивізія «Галичина»), радянські та польські партизани і, врешті, військові формування українського визвольного руху (Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія). Не слід забувати величезну кількість пасивних очікувачів, які намагалися вижити та врятувати свої сім'ї у жахливих умовах війни, не пристаючи до жодної із сторін, або, навпаки, співпрацюючи з усіма. «Всі учасники протистояння закликали українців реалізувати патріотичний обов'язок саме в їхніх лавах. Для цього польська влада декларувала готовність іти на поступки в

повоєнному вирішенні українського питання (щоправда, в рамках відновленої Речі Посполитої); радянська – називала окремі свої фронти українськими, до пантеону героїв віднесла Богдана Хмельницького, іменем якого названо новий військовий орден; німці в останні дні війни пішли на перейменування колишньої дивізії Ваффен СС «Галичина» в «Українську національну армію» і навіть призначили її командувачем українця Павла Шандрука. Кожен, хто воював на українських землях, намагався продемонструвати свою «українськість» чи бодай прихильність до українства, особливо в критичній для нього ситуації. І не можна сказати, що це їм абсолютно не вдалося – українські вояки, які йшли до Червоної Армії, як і ті, що вступали до дивізії «Галичина», часто були переконані – вони роблять це, аби захистити свій народ» [6, с. 4].

Надзвичайно заплутаною в науковому відношенні темою, що дає простір для можливих маніпуляцій напівправдивими, а то й фальшивими версіями, що отруюють атмосферу в суспільстві, є тема колабораціонізму. На перший погляд, як зазначив В. Гриневич, ті, хто підняв зброю проти Червоної Армії, об'єктивно допомагали окупантам. Але за логікою тих українців, які боролися за незалежну державу, даремно було чекати звільнення від сталінської деспотії. Так само, як у роки громадянської війни, а потім колективізації, коли східні українці кинули виклик більшовикам, – західні українці чинили опір останнім у 1940-х. На Європейському континенті небагато знайдеться націй, які насмілилися повстати проти і гітлерівської, і сталінської імперій, вести з ними затяжну виснажливу війну [10, с. 15]. За це на українських повстанців більшовицький режим поставив тавро «українсько-німецьких буржуазних націоналістів» (цей вислів ужив, виступаючи у 1944 р. перед жителями звільненого Рівного, Дмитро Мануїльський) і переслідував їх як «фашистських поплічників».

За деякими даними, в СРСР у період з 1943 по 1953 роки за співробітництво з окупантами було заарештовано понад 320 тисяч радянських громадян. В Україні з 1943 по 1957 рр. було заарештовано за зв'язки з ворогом 93 690 осіб. Більше половини з них походили із Західної України. Насамперед їх карали за націоналістичну діяльність [11, с. 15].

У зв'язку з цим слід підкреслити, що сьогодні проблема ОУН і її дітища – УПА – подекуди спотворена до невпізнання, перебуває в центрі жорстокої полеміки між різними політичними силами України, а в умовах «гібридної війни» свідомо перетворюється на джерело напруги та дестабілізації в суспільстві. Як правило, про ці структури говорять або з неприхованим пафосом, або з неприхованою ненавистю [Детальніше про це див.: 52, с. 12].

Насправді, стосунки українських націоналістів з Німеччиною, залежно від геополітичної ситуації, зазнавали постійних змін. Однак за будь-яких умов вони намагалися діяти таким чином, аби максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уявленні провідників ОУН) потребували співробітництва з гітлерівцями, вони йшли на співпрацю (доволі часто на шкоду своєму іміджу). Якщо виникала потреба збереження сил, перебуваючи в стані нейтралітету, обирали вичікувальну позицію. Коли з'являлася можливість для боротьби з окупантами, вони вели її рішуче і безкомпромісно. Як впливає з опублікованого колосального документального матеріалу, почерпнутого, в тому числі, з тогочасних німецьких і радянських джерел, повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, довгий час мав антинімецький характер, а нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї [40, с. 410–411].

Не вдаючись до розлогої аргументації вищенаведеної позиції, наведемо на її підтвердження декілька документальних свідчень. Так, аналіз німецьких джерел показав, що вже з березня 1942 р. в усіх повідомленнях нацистів з радянських окупованих територій було запроваджено окрему рубрику: «Український рух Опору». При цьому, як впливало з повідомлень Поліції безпеки і СД від 18 квітня того ж року, «група Бандери, як і раніше, є найрадикальнішим українським рухом за самостійність ... Найбільш вираженою в групі Бандери є ворожість по відношенню до німців. Уже багато разів вони говорили про необхідність викинути німців із країни» [54, с. 526].

Вказуючи на антинімецький характер визвольної боротьби, очолюваної ОУН(б), Генеральний комісар Волині і Полісся повідомляв у райхскомісаріат України 30 квітня 1943 р.: «Це зайшло так далеко, що у місцевостях Горохова, Любомля, Дубна, Кременця і частково Луцька слід говорити про повстанський рух ... Сьогодні можна говорити про те, що більша частина населення симпатизує бандитам» [54, с. 618].

На «великий рух націоналістів» на Волині вказувалось і в інформації, яку одержав УШПР 21 квітня 1943 р. від радянської розвідки. Тут зверталася увага на те, що «основне завдання національної української армії – здійснити революцію на Україні» [54, с. 615].

Складність тогочасних обставин в окупованій Україні віддзеркалив запис від 24 червня 1943 р., зроблений у щоденнику комісаром Ковпаківського з'єднання С. Рудневим – однією з найвидатніших постатей радянського партизанського руху: «...Націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців» [38, с. 512].

Опублікований в 2012 р. у Москві фундаментальний двотомний збірник документів «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны» переконливо свідчить про глибоке проникнення ідеї про «Соборну Україну» в товщу багатьох поколінь українського народу. Одним із доказів цієї перманентної народної підтримки є 1944–1945 рр. – період жорстокого знищення частинами Червоної Армії і військами НКВС збройних загонів УПА на радянській і польській території (кордон був тоді «проникним»). Розгромлені упівські загони систематично поповнювалися новими рекрутами, що надавало боротьбі характеру безперервного та нескінченного процесу, зупинити який могла масова загибель його учасників та наростаюча втома населення від постійного життя в умовах війни, що, врешті-решт, і трапилося [36, с. 135].

Отже, необхідно усвідомити, що український самостійницький рух у роки воєнних випробувань – це складне, суперечливе, багатовимірне явище, яке не можна оцінити за допомогою штампів радянської пропаганди та її апологетів.

Варто зазначити, що радянські спецслужби розпочали полювання за всіма громадянами СРСР, які примусово чи

добровільно опинилися на території Третього рейху і не мали бажання повертатися додому. Терміново створювалися спеціальні команди для виловлювання колишніх оstarбайтерів, полонених, працівників різних окупаційних установ, біженців тощо. За деякими даними, до кінця війни залишилося в живих близько 5 млн громадян СРСР, які опинилися за його межами (3 млн осіб – у зоні дії союзників і 2 млн – у зоні Червоної Армії. З них оstarбайтери – близько 3,3 млн осіб з 4,3 млн, відправлених на примусові роботи). Проте вціліло близько 1,7 млн військовополонених, включаючи тих, хто пішов на військову чи поліцейську службу до противника, і добровільних біженців. Повернення репатріантів мало не простий, а часто трагічний характер. Залишилося на Заході близько 500 тис. осіб (кожен десятий), багатьох повернули насильно [50, с. 15]. Цинізмом та брутальністю наповнені слова одного з функціонерів НКВС: «Повертайтеся, наволоч, Батьківщина чекає на вас» [11, с. 15].

Відомо, що зі вступом Червоної Армії на територію окупованої Європи нарком внутрішніх справ Л. Берія поставив завдання перед співробітниками спецслужб «вилучити активних буржуазних націоналістів». Виконуючи його, вони наполегливо полювали за провідниками українського національного руху, яких виловлювали й вивозили до СРСР. Зокрема, з цією метою до Праги відряджається оперативна група, котра захопила президента Карпатської України А. Волошина (помер після допитів у Москві 19 липня 1945 р.), відомого українського громадського діяча, публіциста, поета М. Славінського, а також інших знаних представників різних поколінь української еміграції. Жертвами цих спецслужб стали також начальник Генштабу армії УНР В. Сиклер, генерал УНР О. Греков, засновники УВО М. Курах і М. Матчак, історик М. Антонович і навіть особа королівської крові Вільгельм фон Габсбург – Василь Вишиваний. Останній став відомий не лише тим, що обрав українську ідентичність і був активним учасником різних українських політичних проєктів, а й тим, що працював проти нацистів і передавав союзникам важливі розвідувальні дані про Третій рейх. Його у серпні 1947 р. викрали агенти радянської контррозвідки і таємно вивезли до Лук'янівської в'язниці

в Києві. Звинувачений у зв'язках із ОУН, англійською і французькою розвідками та засуджений до 25 років тюремного ув'язнення, він помер там наступного року. А ось С. Бандеру дістати тоді не вдалося, його вбили за наказом М. Хрущова в Мюнхені вже у 1959 році [3, с. 96; 11, с. 15; 26].

Закономірно виникає питання: як, яким чином така хибна радянська тоталітарна система зуміла вижити, вийти з війни переможницею, навіть несприятливий розвиток обернути на свою користь? На думку М. Ковалю, відповідь однозначна: лише завдячуючи самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. «У трагічній ситуації початкового етапу фашистської агресії, – підкреслив він, – коли народ у своїй основній масі почав розуміти, що щось не те коїться у цій війні, він інстинктивно підставив плече під несучу конструкцію, що захиталася. Викликане несприятливою трагічною ситуацією громадське подвижництво стало масовим. Мільйони людей піднялися на захист рідної землі, на якийсь час забувши про незаслужені кривди від сталінщини. Рятуючи Батьківщину від загибелі, патріоти тим самим, незалежно від власного бажання, врятували й тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку» [21, с. 5]. Своєю чергою, перемога дала моральне виправдання радянському тоталітаризму і продовжила його існування майже на п'ять десятиріч та законсервувала неефективну економічну і політичну систему. Вона стала головним виправданням радянської влади і комуністичного ладу [49, с. 14].

Безперечно, у період воєнного лихоліття мільйони українців захищали від гітлерівської навали не знавіснілий сталінський режим, а передусім власне життя, свої домівки, культуру, спосіб життя, рідну землю.

Отже, війна проти загарбників перетворилась на народну. В абсолютній більшості виступивши проти ідеології нацизму, все сильніше усвідомлюючи, що в ній питання поставлено однозначно – загинути або перемогти, український народ боровся за своє існування як етносу. До слова, сам диктатор не дуже-то й тішив себе тим, що народ воює за кремлівських очільників. Тогочасний американський посол в СРСР А. Гарріман згадував, як у вересні 1941 р. Й. Сталін йому

сказав: «У нас немає жодних ілюзій, ніби вони (руські люди) б'ються за нас. Вони б'ються за Матір-Росію» [21, с. 18].

На рубежі 1943–1944 рр. командування Червоної Армії розробило низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром гітлерівських військ на Правобережній і Західній Україні. Передбачалося завдати могутніх почергових ударів силами усіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. Серед них Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.) за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ, результатами стала однією з найбільших у Другій світовій війні. Серед подібних операцій німецько-радянського фронту, на думку В. Грицюка і О. Лисенка, вона вирізняється найбільш високими показниками залучених сил і засобів. Це – найбільша операція, яка коли-небудь відбувалася на Україні. Бойові дії розгорнулися на фронті 1 400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250-450 км. Операція тривала 116 діб. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, в якому одночасно взяли участь усі 6 радянських танкових армій. Загальної стратегічної мети у Правобережній Україні було досягнуто в результаті проведення серії з десяти наступальних операцій. 83 дивізії противника було розгромлено, із них 10 дивізій і 1 бригаду повністю знищено. У ході Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції Червона Армія зазнала найбільших втрат порівняно з іншими операціями німецько-радянської війни – 1 млн 109 тис. 528 чол. Причому середньодобові втрати становили 9 565 осіб. Із понад 1,1 млн – 270 198 становили безповоротні, тоді як німецькі втрати були в 3,5 раза меншими: загалом 350 тис., у тому числі 150 тис. – безповоротні [8, с. 17–19].

Злочини німецьких окупантів викликали відразу і ненависть майже серед усіх верств населення України. Разом з тим повернення більшовиків сприймалося тут досить неоднозначно. Чимало жителів республіки боялися помсти з боку радянської влади за виявлену нелояльність. Наприклад, у донесенні політвідділу 287-ї стрілецької дивізії зазначалося, що «населення сіл Рівненської області ...

зустрічає наші частини доволі байдуже, без виявів дружес-любності. При появі частини у населених пунктах люди ховаються по домівках» [Цит. за: 13, с. 204].

Крім того, західних українців відштовхувало відверте нав'язування російського патріотизму. «На сьогодні більшовики стали більш російськими імперіалістами, ніж це було у 1939 році, – констатував о. Г. Костельник. – Усе ... російською та польською мовами. Української мови начебто не існує» [32, с. 384-385].

Своєю чергою, сталінський режим вбачав в українцях цілковитих колаборантів. 7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію обґрунтував Петро Панч, зазначивши, що «все населення, котре мається зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках з німцями». «Хтось грабував квартири та установи, – пояснив він, – хтось допомагав німцям в їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями» [Цит. за: 44, с. 221-222].

О. Довженко, який ґрунтовно вивчив сталінський режим, розумів, що їх чекає: «Прийдуть наші ... і, не розібравшись ні в кому і ні в чому, людей каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусив якось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями» [16, с. 190]. Іншим разом він записав у своєму щоденнику: «Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять» [16, с. 171].

Пізніше підозрілими вважалися всі, хто перебував на окупованій території, що знайшло своє офіційне відображення у сумнозвісній графі радянської анкети, яку заповнювали, влаштовуючись на роботу, та в багатьох інших документах аж до 1980-х років: «Чи були ви або ваші родичі на окупованій території». Позитивна відповідь на це питання призводила до дискримінації [2, с. 310; 44, с. 222].

Як бачимо, реакція населення республіки на повернення радянської влади була досить обережною та стриманою. «Приховати пасивне ставлення українців до війни і радянських перемог було неможливо, – згадував

югослав М. Джилас. – Населення справляло враження понурої потайності, а на нас не звертало жодної уваги. І хоча офіцери – єдині люди, з якими у нас був контакт, – мовчали або говорили про настрої українців у перебільшено – оптимістичних тонах, російський шофер крив їх матом за те, що вони погано воювали, а росіяни тепер ось мають їх визволити» [15, с. 41].

Істотним чинником, який суттєво впливав на настрої українського населення після вигнання німецьких загарбників, стала радянська військова мобілізація, що набрала жорстких рис. Слід зазначити, що вона була в республіці певною формою сталінської помсти тим, хто залишився під ворожою окупацією. В західних областях військова мобілізація набула ще гострішої форми і проводилася значною мірою примусово, нерідко методом облав на місцевих мешканців, що переховувалися по лісах. Крім головної мети, це давало можливість позбавити ОУН та УПА потенційних рекрутів, з яких вони формували свої загони [53, с. 74]. За роки воєнного лихоліття в Західній Україні було мобілізовано понад 600 тис. осіб [10, с. 415]. Варто зауважити, що командуванням 1-го і 4-го Українських фронтів були визначені вимоги стосовно рівномірного розподілу у підрозділах західників з метою їх «розпорощення» в солдатському середовищі і заборони використання їх у розвідувальних цілях, у якості зв'язківців, спостерігачів, ординарців [11, с. 208]. Усього з лютого 1943 по жовтень 1944 рр. лише офіційними військкоматами було призвано 3 692 454 особи [1, с. 344]. Мобілізованих тоді українців, майже беззбройних, непереодягнутих («чорно-свитників») кидали в бій змивати кров'ю неіснуючі гріхи перед нещадним сталінським режимом. Численні факти використання призовників як «гарматного м'яса», відсутність повноцінної військової підготовки, штатної кількості озброєння, порушення термінів підготовки в запасних полках призводили до масових, часто не виправданих з воєнної точки зору втрат [9, с. 12; 13, с. 202]. «Розрахунок був на те, – зазначив російський історик Б. Соколов, – що «чорна піхота» виснажить німців та змусить їх вистріляти боезапас, щоб свіжі частини змогли змусити противника

відступити. Тому-то не видавали ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витрачатися на тих, кому судилося померти в першій битві? І якщо загинуть – нічого, НКВС по війні буде менше роботи. За рахунок цих людей ... значною мірою відбувся недооблік радянських втрат» [48, с. 430].

У той же час були випадки, коли населення піддавалося терору й повстанськими загонами. Так, у с. Мирин Голобського (нині Ковельського району) за те, що мати Ганна Поліян не пустила свого сина Степана на мобілізаційний пункт УПА (мовляв, не відомо, що це за «самостійники», тут ось-ось «совети» прийдуть), упівці розстріляли всю родину Поліянів разом з немовлям [45, с. 315].

Разом з тим, як стверджує Л. Рибченко, проведені військові мобілізації – це симбіоз не лише трагічних, а й звияжних мотивів. Адже бойові якості українців постійно зростали, підживлюючись, окрім військового досвіду, й почуттям патріотизму – чи то радянського, чи то українського, а також ненавистю до ворога. Вони воювали на рідній землі, на яку зазіхнув жорстокий і безжальний загарбник, що не лише принижував національну людську гідність, але й загрожував самому існуванню українського народу [45, с. 317].

Подальшого дослідження потребує діяльність трибуналів у роки війни. На думку Ю. Короля, там сиділи особи, «які і близько не бачили передової та з легкістю підписували смертні вироки молодим солдатам, які розгубилися в першому бою (про дезертирів, зрадників мова не йде). І далеко не всі вироки були достатньо обґрунтовані» [22, с. 112]. Усього за роки війни, за радянськими офіційними даними, військові трибунали засудили 994 тис. військово-службовців, з них 157 593 – розстріляли (у вермахті розстріляли 7 810 солдатів – у 20 разів менше, ніж у РСЧА). За добровільну здачу в полон і співробітництво з окупантами було розстріляно або повішено 23 колишні радянські генерали (не рахуючи десятки генералів, які отримали табірні роки) [50, с. 15].

На думку деяких істориків, настав час ревізувати один із корінних постулатів – про визволення України. Згідно з їхньою позицією, у 1944 р. такого визволення не відбулося, а відбулося вигнання нацистів з території України. «Та війна

після війни, що її сталінський режим розгорнув з того часу на західноукраїнських землях і вів аж до середини 1950-х років, – один із найпереконливіших аргументів на користь саме такої дефініції. Проте є чимало й інших» [56, с. 248].

Приречений на існування між двома тоталітарними режимами України в роки воєнних випробувань судилося пережити протистояння ворожих армій, геноцидів, депортацій, мобілізацій, вивезень на примусові роботи, зіткнення партизанських та підпільних рухів і ще чимало такого, що робило українську землю кривавою, а її жителів змусило поплатитися незліченними жертвами [57, с. 18].

27 січня 1945 р. американський тижневик «Саттердей івнінг пост» надрукував статтю про німецько-радянську війну, в якій був такий фрагмент: «Те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було, насамперед, українською війною ... І однією із найбільших жертв цієї республіки, яких навіть не можна виразити у звичайних поняттях, – є її втрати в людях ... Жодній іншій європейській країні не було задіяно глибших ран в її містах, в її сільському господарстві, в її населенні» [Цит. за: 44, с. 558].

Трагедію повоєнної України глибоко відобразив і О. Довженко, порівнявши її з «Великою Удовицею» на «дикому полі Європи». «Таким чином, – занотував він у «Щоденнику» 6 листопада 1945 р., – Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку Великої соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих в боях і засланнях політичних, ще 6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік... Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі» [16, с. 292]. Характерно, що тут же О. Довженко вказав на розпочату офіційну пропаганду замовчування української трагедії: «І жодна людина не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай би з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якимось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалко, бо се було б «політично шкідливим»» [16, с. 299].

Загальна кількість українців у складі РСЧА під час німецько-радянської війни, за приблизними даними, становила понад 7 млн осіб, або 23% чисельності Збройних Сил СРСР. На фронтах війни, за різними даними, полягло від 2,5 до 3,5 млн вояків-українців. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після Росії) найбільшим джерелом жертв. Висока «витратність» людського матеріалу була однією з характерних рис радянського воєнного мистецтва, коли кількість втрат не бралась до уваги в ім'я досягнення поставлених цілей [12, с. 138]. «Вищі інстанції часто не рахувалися ані з часом, ані з силами, яким вони віддавали розпорядження, – зазначав Маршал Радянського Союзу К. Рокосовський. – Повсюдно такі накази і розпорядження не відповідали становищу, що склалося на фронті, часто в них висловлювалося бажання, не підкріплене можливостями військ. Це скидалося на прагнення тих, хто віддавав такий наказ, запобігти неприємностям згори. На випадок невдачі звинувачувалися війська, які нібито не вміли виконати наказ, а «вольовий» документ залишався як виправдальна довідка начальника або його штабу. Скільки горя приносили ці «вольові» накази, скільки невинуватих втрат завдано» [47, с. 54].

За період воєнного лихоліття Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян. У 1941 р. на Схід було евакуйовано 3,5 млн її жителів. Німецькі окупанти вивезли з неї на роботу до Німеччини (переважно примусово) 2,4 млн осіб. Після її розгрому в Україну було репатрійовано 1,8 млн осіб. Не побажали повернутись близько 150 тис. осіб, решта знайшли свою могилу в німецькій землі [39, с. 555].

Варто зазначити, що українці воювали не лише в складі РСЧА, а й у різних арміях світу. За різними джерелами, від 35 до 50 тис. українських добровольців з числа канадських емігрантів (а серед них майже півтисячі офіцерів) вступили до Канадських збройних сил, аби взяти участь у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. Вони складали 11,4% української громади Канади, що в довоєнні роки налічувала 360 тис. Ці добровольці проходили службу як на американському континенті, так і в

Гонконгу, де втрати серед них досягли 34% їхньої загальної кількості. Вони брали участь у багатьох інших військових операціях.

Майже 40 тис. волонтерів послала до армії США північно-американська громада українців. Вони воювали в Тихоокеанському регіоні, в Малій Азії, Північній Африці, Європі, допомагали здійснювати поставки до СРСР за лендлізом, брали участь в операції «Оверлорд» і, нарешті, зустрілися зі своїми земляками – бійцями Червоної Армії на Ельбі в 1945 р. [33, с. 437-438; 57, с. 18].

Українці у складі Армії генерала Андерса брали активну участь у бойових діях на території Італії практично до завершення світової війни. Уся слава за взяття найважчого ворожого укріплення на пагорбі Монте Кассіно та відкриття союзникам дороги на Рим дісталася польському народу. Однак беззаперечним є факт участі у тих подіях і українців та величезних втрат серед них [42, с. 14]. Українці воювали також у лавах французької і британської армій, в загонах Руху Опору деяких європейських країн. «В гігантському змагу останньої війни українці взяли масову участь, – писав О. Жданович у передмові до книги М. Небелюка «Під чужими прапорами». – Перейдіть лише цвинтарі поляглих у Нормандії, огляньте лише жертви великого союзного десанту на побережжях Франції і на вояцьких хрестах знайдете стільки українських прізвищ, що зробиться соромно за весь так званий культурний світ, для якого не існує Україна, хоч українська кров лялася під англійським, канадійським, американським та яким хочете іншим прапором за спільні ідеали, в осягненні яких українська участь замовчана, і сильні світу цього ... не згадають, що на Монте Кассіно, в Нарвіку, в Абранші у всіх Ульгатах і Ріва Белля – лялась українська кров і тепер вона там лежить кривавими діамантами в чистому піску побережжя ... » [34, с. 7-8].

Оцінюючи людські і матеріальні втрати, важливо разом з тим наголосити, що внесок України в перемогу визначався не тільки жертвами, а, насамперед, тим, яку роль відіграла республіка в забезпеченні армії зброєю та іншими засобами боротьби із загарбниками, участь її жителів у

бойових діях тощо. Зокрема, за мужність, проявлену в боях, 2,5 млн українців були нагороджені медалями та орденами (із загальної кількості 7 млн нагороджених). 2 072 особи або 18,2% удостоєні звання Героя Радянського Союзу (для порівняння: росіян – 71%, білорусів – 3,3%, представників інших сорока національностей – 7,4%). Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 31 був українцем або уродженцем України. Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлись цієї нагороди тричі, – українець Іван Кожедуб. Український народ дав армії десятки тисяч офіцерів, тисячі генералів, сотні воєначальників високого рангу [12, с. 139]. Вражаючий факт: із 15-ти фронтів, що діяли під час німецько-радянської війни, більше половини очолювали маршалами та генералами українського походження.

У зв'язку з цим наведемо фрагмент із виступу Й. Сталіна на прийомі в Кремлі на честь командувачів військами Червоної Армії 24 червня 1945 р., у якому він виразно підкреслив внесок у перемогу лише російського народу, який, мовляв, був «наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза». І далі: «Иной народ мог бы сказать Правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите прочь, мы поставим другое правительство, которое заключит мир с Германией и обеспечит нам покой. Но русский народ не пошел на это, ибо он верил в правильность политики своего правительства и пошел на жертвы, чтобы обеспечить разгром Германии. И это доверие русского народа Советскому Правительству оказалось той решающей силой, которая обеспечила историческую победу над врагом человечества – над фашизмом. Спасибо ему, русскому народу, за это доверие! За здоровье русского народа!» [5, с. 47-48].

Як бачимо, жоден інший народ Радянського Союзу не удостоївся від Сталіна вдячного слова за зазнані ним втрати. Тост радянського диктатора, як влучно зауважили М. Патриляк і М. Боровик, остаточно відкрив усі шлюзи для чорносотенного російського шовінізму в повоєнному СРСР, для створення російськоцентричної моделі історії Другої світової війни. Саме цю старанно відредаговану й препаровану історію воєнних подій нав'язали повоєнним

поколінням, саме вона є домінуючою в масовій свідомості українського суспільства [39, с. 561].

Через 65 років цю сталінську думку в дещо зміненому вигляді повторив президент Росії В. Путін, для якого найстрашнішою катастрофою XX століття став розпад СРСР, а Й. Сталін був «ефективним менеджером» (коли абстрагуватися від усіх діянь останнього, що потребують кримінальної класифікації, то це звучить доволі правдоподібно) і який у грудні 2010 р., ще в роки прем'єрства, приголомшив усіх (та чи всіх – і ще запитання, бо в московській студії довго не змовкали бурхливі оплески) заявою, що Росія і без України та інших республік виграла б Другу світову війну [29, с. 184; 30, с. 15].

Стаття підготовлена в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, котрій кинуте виклик, з яким не стикалася жодна європейська країна з часів Другої світової війни. Зруйнувавши існуючий світовий порядок, запроваджений понад чотири десятки років 35 країнами – визнання непорушності кордонів, незалежно від того, справедливо вони склалися чи ні, чи є територіальні претензії до сусіда й чи проживають на території суміжних держав одноплеменники, – Росія здійснила спробу не просто переглянути кордони, а й стерти з карти цілу країну, знищити велику європейську націю, свідому своєї історії, традицій, спільної долі, славного минулого і великого майбутнього [43, с. 1].

На нас посунув агресор, «для якого не існує ані моральних бар'єрів, ані канонів Міжнародного права. Він прагне відновлення імперії, втраченої після розвалу СРСР, за рахунок знищення нашої державності та перетворення України на свою колонію. Щоб протистояти цьому, потрібна мобілізація нації і всіх її сил» [18, с. 2].

Висновки. Як бачимо, 1941–1945 роки розглянуті в контексті української проблеми, «українськості», належать до найбільш сфальсифікованих, замовчуваних і підтасованих періодів новітньої історії. Написана під диктовку переможців, які і дотепер вимагають «не допустити переписування історії», остання ігнорувала ту обставину, що тогочасні злочини по відношенню до народу вчиняли не лише нацистські верховоди, а й більшовицькі очільники.

Лише написана на засадах історичної правди, з'ясування білих плям, відтворення вирваних сторінок і викреслених імен, очищена від інсинуацій, виявлення істинних, а не дутих, призначених героїв, відмови від перекрученої системи цінностей, помпезних військових парадів і «червоних прапорів» історія війни може бути об'єктивно зображена, як найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
3. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденеев. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
4. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 1. – 803 с.
5. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М.: ОГИЗ, 1947. – Т. 3. – 790 с.
6. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. – 2009. – 29 серпня. – № 32. – С. 4.
7. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942 гг.: В 3-х т. / Ф. Гальдер. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3. – Кн. 1. – 405 с.
8. Грицюк В. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В. Грицюк, О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 4–20.
9. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним» / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2005. – № 33. – С. 12.
10. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Гриневич. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2007. – 520 с.
11. Гриневич В. Роздуми про пам'ять Другої світової війни в Європі / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2010. – № 46. – С. 1; 15.

12. *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. Грицюк. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 150 с.
13. *Гула Р.* Витоки та роль радянського патріотизму в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): монографія / Р. Гула. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 516 с.
14. *Дашичев В.* Тернии советской исторической науки (из истории «военно-исторического журнала») / В. Дашичев // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 166–171.
15. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 514 с.
16. *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник / О. Довженко. – К.: Рад.письменник, 1990. – 416 с.
17. *Жуков Г.К.* Каким мы его помним. – М.: Политиздат, 1988. – 396 с.
18. *Зварич Р.* Війна і мир / Р. Зварич // Дзеркало тижня. Україна. 2015. – № 13. – С. 1-2.
19. *Зенькович Н.* Маршалы и генсеки. Интриги. Вражда. Заговоры / Н. Зенькович. – Смоленск: Русич, 1997. – 672 с.
20. *Історія Львова: У 3-х т.* – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – 575 с.
21. *Коваль М.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3–22.
22. *Король В.* Ціна перемоги: розвінчування міфів / В. Король // Вітчизна. – 1997. – № 5–6. – С. 109–113.
23. *Король В.* Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. / В. Король // Сторінки воєнної історії. – 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 239–252.
24. *Король В.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Король // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 16–34.
25. *Король В.* «Чорна піхота» – як все було / В. Король // Історія в школі. – 2013. – № 11–12. – С. 18–26.
26. *Костенко Ф.* Вишивана сорочка під одностроєм австрійського старшини / Ф. Костенко // Високий замок. – 2005. – 2 липня.
27. *Левикін В.* По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 340–385.
28. *Лисенко О.* Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: У 2-х кн. – М.: Накова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 9–42.

29. *Лисенко О.* Пам'ять про Другу світову війну в Україні як суспільний і світоглядний феномен / О. Лисенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – К., 2011. – Вип.1. – С. 182–193.
30. *Махун С.* «Одна на всіх...»? За Путіним – уже ні / С. Махун // Дзеркало тижня. – 2010. – 17 грудня. – № 47. – С. 15.
31. *Махун С.* Піррова перемога, або Канни в степах України у вересні 1941-го / С. Махун // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 17 вересня. – № 33. – С. 1, 15.
32. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів держбезпеки (1939–1944 рр.). – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 480 с.
33. *Муковський І.* Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К.: «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
34. *Небелюк М.* Під чужими прапорами / М. Небелюк. – Париж; Ліон, 1951. – 207 с.
35. *Нікітенко К.* «За Родину, за Сталіна!»: міфологеми радянської пропаганди / К. Нікітенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 36–37. – С. 15.
36. *Носкова А.* Украинские националисты в борьбе за «Соборную Украину» в 1940-е годы / А. Носкова // Новая и новейшая история. – 2013. – № 3. – С. 130–138.
37. *Ольховський І.* У Києві на місці пам'ятника Миколі Ватутіну мав би стояти пам'ятник Івану Черняхівському / І. Ольховський // Українська газета. – 2006. – 9–15 листопада. – № 40. – С. 5.
38. Партизанская война на Украине. Дневники партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – М., 2010. – 670 с.
39. *Патриляк І.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: видавець ПП Лисенко М., 2010. – 590 с.
40. *Патриляк І.* Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 386–429.
41. *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 229 с.
42. *Пилипович Т.* Українці у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Т. Пилипович. – Острог, 2015. – 18 с.

43. Президент України Петро Порошенко оприлюднив стратегію розвитку нашої держави, реалізація якої дасть можливість подати заявку на вступ до Євросоюзу // Час єднатись. – К.: ТОВ «Українська паперова група», 2014. – 8 с.
44. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – 584 с.
45. *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 303–318.
46. *РокоССовский К.* Солдатский долг / К. РокоССовский. – М.: Воениздат, 1972. – 376 с.
47. *РокоССовский К.* Солдатский долг / К. РокоССовский // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 4. – С. 52–57.
48. *Соколов Б.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи / Б. Соколов. – Минск: Родина – плюс, 2000. – 686 с.
49. *Соколов Б.* Тайны Второй мировой / Б. Соколов. – М.: Вече, 2001. – 500 с.
50. *Соболев Ю.* Брехня і правда про Велику Вітчизняну / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 21. – С. 15.
51. Сторінки історії України. XX століття. – К.: Освіта, 1992. – 336 с.
52. *Трофимович В.* Створення Української Повстанської Армії / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2013. Вип. 20. – С. 12–21.
53. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
54. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939–1943. – 878 с.
55. *Хавкин Б.* Красноармейцы в руках немцев. Документы плена, репатриации и реабилитации советских солдат Второй мировой войны. – Падерборн; Мюнхен; Вена; Цюрих, 2012. – 956 с. / Б. Хавкин // Новая и новейшая история. – 2013. – № 6. – С. 198–199.
56. *Шаповал Ю.* Доля як історія / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.
57. *Шаповал Ю.* Друга світова війна: викладання, дослідження, маніпулювання / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 27 квітня. – № 16. – С. 1, 18.

Надійшла до редколегії 02.04.2015 р.

Рецензент: *О.Є. Лисенко*, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, м. Київ.

Трофимович В.В.

Ткачук П.П.

НАИБОЛЬШАЯ НАРОДНАЯ ТРАГЕДИЯ И ВЕЛИЧАЙШИЙ ПОДВИГ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО

В статье освещаются умалчиваемые ранее трагические страницы украинской истории 1941–1945 гг., связанные с жертвами отступлений, поражений, оборонных и наступательных боев Красной Армии, эвакуации, плена, мобилизаций, преступлениями сталинского режима.

Ключевые слова: война, жертва, оборона, отступления, эвакуация, плен, военная мобилизация, преступления, победа.

Trofymovych V.

Tkachuk P.

THE GREATEST PEOPLE'S TRAGEDY AND THE MOST SUBLIME EXPLOIT IN THE NAME OF FUTURE

The article highlights the previously hushed tragic and heroic pages in Ukrainian history of 1941–1945, associated with victims of retreats, defeats, defensive and offensive battles of the Red Army, evacuation, captivity, mobilizations, crimes of Stalin's regime.

Key words: war, victim, defense, retreat, evacuation, captivity, military mobilization, crimes, victory.